

वन कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव

इन्द्रप्रसाद भट्टराई

नेपाली शिक्षण विभाग, त्रि.वि., ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगन्ज, नेपाल

E-mail:

सार

महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाद्वारा रचित वन कवितामा पौरस्त्य दर्शनको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ। यस कवितामा भौतिक संसारप्रतिको विकर्षण भाव प्रमुख रूपमा उठाइएको छ। मान्छेमा सिर्जना हुने अतिमोहका कारण उसले सांसारिक विषयवासनाप्रति आकर्षण देखाउँछ। भौतिक जगतबाट प्राप्त हुने सुखलाई अन्तिम लक्ष्य ठान्दा जीवन अभ्र दुःखित हुन्छ तर कवि भौतिक आशक्तिप्रति सचेत छन् किनकि यस कवितामा पौरस्त्य दर्शनका प्रस्थापनाहरूले कविको अन्तःचेतनामा पारेको गम्भीर प्रभावको प्रकटीकरण भएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

मुख्य शब्दहरू

पौरस्त्य दर्शन; विकर्षण भाव; अतिमोह; विषयवासना; भौतिक आशक्ति

विषय प्रवेश

वन कविता महाकवि लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाद्वारा रचित कविता हो। साहित्यका प्रायः सबै विधा (कविता, निबन्ध, आख्यान, नाटक आदि)मा कलम चलाएका देवकोटाको साहित्य सिर्जनाको सर्वाधिक चर्चित र महत्त्वपूर्ण पक्ष कवि व्यक्तित्व नै हो। कवितामा भाव, भाषा शैली र शिल्प संरचनामा स्वच्छन्दता चाहने कवि देवकोटा आधुनिक नेपाली कविता परम्पराका स्वच्छन्दवादी धाराका प्रवर्तक र उल्लेख्य कवि हुन्। उनका पुतली (२००९), भिखारी (२०१०) सनुको बिहान, (२०१०), जन्मोत्सव र मुटुको थोपा (२०१५), छहरा (२०१६), मृत्युशैयाबाट (२०१६), चिल्ला पातहरू (२०२१), मनोरञ्जन (२०२४), भावना गोष्ठ्य (२०२४), आकाश बोल्छ (२०२५), छाँगासँग कुरा (२०२६) लक्ष्मी कविता सङ्ग्रह (२०२३) गरी एक दर्जन बढी कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। स्वच्छन्दतावादी प्रमुख काव्यिक विशेषता रहेका उनका कविताहरूमा पौरस्त्य दर्शनको प्रभाव पनि पाइन्छन्। जसमध्ये वन कविता पनि एक हो। यस कवितामा पौरस्त्य दर्शनको प्रस्थापनाले उनको अन्तःचेतनामा पारेको प्रभावको

काव्यात्मक प्रकटीकरण कवितामा भएको छ। जीवन वनमा हराएको यात्रीजस्तै अलमलमा परेको दुःखलाई चिन्तनसकेको केन्द्रीय विषयवस्तुमा आधारित यस कवितामा सांसारिकताप्रतिको विरोध ईश्वरसँग सम्बन्धी चिन्तनको समेत अभिव्यक्त भएको पाइन्छ।

पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूमा जीवन, जगत, ईश्वर आदिका बारेमा सूक्ष्म अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ भने जीवनको अनित्यतालाई स्वीकार गरिएको छ। अविदित र अज्ञानताबाट जीवनमा ईश्वरत्व पाउन कठिन हुन्छ भन्ने मान्यताबाट प्रभावित भएर रचना गरिएको वन कवितामा भौतिकताप्रतिको विरोध सम्बन्धी चिन्तन, ईश्वरीय सत्ता सम्बन्धी चिन्तन, मोक्ष सम्बन्धी चिन्तन लगायतका चिन्तनहरू समायोजन र प्रकट भएका छन्। कवितामा प्रकट भएका यी चिन्तनहरू पूर्वीय दर्शनको प्रभावस्वरूप प्रकट भएका छन्। अतः यस लेखमा यिनै चिन्तनहरूको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

भारतवर्षमा विकास भएको दर्शनहरूलाई पौरस्त्य दर्शन भनिन्छ। पौरस्त्य दर्शनलाई पूर्वीय, आर्य, जनक, भारत आदि दर्शनका नामले पनि चिनिन्छ। पौरस्त्य दर्शनहरूले जीवन, जगतको बारेमा सूक्ष्म र गहन अध्ययन कार्य गरेका छन्। “पूर्वीय दर्शनको मूल प्राज्ञिक स्रोत वेद हो जुन संस्कृत भाषानिष्ठ हो। वेदकै टीका-टिप्पणी र समालोचनामा पूर्वीय दर्शनको विकास हुँदै जान्छ। विभिन्न दार्शनिक सिद्धान्त तथा सम्प्रदायहरूको जन्म हुँदै जान्छ (गिरी, २०६४ : १५)।” कतिपय दर्शनहरूले वेदलाई प्रामाणिक मान्दछन्, कतिपयले वेदलाई अप्रामाणिक मान्दछन्। यस आधारमा पौरस्त्य दर्शनहरूलाई आस्तिक र नास्तिक गरी विभाजन गर्ने गरिएको पाइन्छ। वेदलाई प्रामाणिक मान्ने ईश्वरको अस्तित्वमा विश्वास गर्ने र परलोकप्रति विश्वास गर्ने दर्शनहरू आस्तिक अन्तर्गत पर्दछन् भने वेदलाई प्रामाणिक नमान्ने ईश्वरप्रति विश्वास नगर्ने र परलोकमा विश्वास नगर्ने दर्शनहरू नास्तिक अन्तर्गत पर्दछन्। आस्तिक दर्शन अन्तर्गत साङ्ख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मिमांशा र वेदान्त दर्शनहरू पर्दछन्। नास्तिक दर्शन अन्तर्गत चार्वाक, जैन र बौद्ध दर्शनहरू पर्दछन्। पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूले आ-आफ्नै मान्यता अघि सारे तापनि ईश्वर, आत्मा, जगत्, मन, मोह, जीवनको क्षणिकता सम्बन्धी कतिपय विषयहरूमा यी दर्शनहरूको सारभूत मान्यता लगभग समान रहेको देखिन्छ। यहाँ पौरस्त्य दर्शनसँग सम्बन्धित ईश्वर र जीवनको क्षणिकता र मोक्ष सम्बन्धी मान्यताहरूलाई सङ्क्षेपमा चर्चा गरिएको छ।

जीवन सम्बन्धी चिन्तन

प्रायः पौरस्त्य दर्शनहरूले जीवन भौतिक तत्त्वको संयोजन मात्रै हो र त्यो भौतिकता समाप्त भएर जानु जीवनको लक्षण हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। पौरस्त्य दर्शनको यस मान्यताबाट हेर्दा जीवन अनित्य र क्षणिक छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ। वेदान्त दर्शनले दृश्यमान जगत् मिथ्या वा भ्रम र एक सत्य ब्रह्म हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेको छ। वेदान्त दर्शनको यस मान्यताबाट जीवन अनित्य र क्षणिक छ भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ। यस दर्शनको कथन यस्तो रहेको छ : “संसारका हरेक वस्तु चञ्चल, परिवर्तनशील र क्षणिक छन् (उपाध्याय, २०६६ : २०५)।” संसारमा विद्यमान सारा वस्तुहरू नाशवान् छन् र नश्वरता नै तिनको प्रमुख अभिलक्षण हो भन्ने विचारलाई यस दर्शनले महत्त्वका साथ उपस्थापन गरेको छ। अतः पौरस्त्य दर्शनहरूले कुनै न कुनै

रूपमा जीवनको अनित्यतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ।

मोक्ष सम्बन्धी चिन्तन

मोक्षलाई प्रायः पूर्वीय दर्शनहरूले अनिवार्य तत्त्व मानेका छन्। सबै दर्शनहरूमा मोक्ष सम्बन्धी धारणा भिन्न भिन्न रहे तापनि मोक्षको सामान्य अवस्थाप्रति सबैको आस्था देखिन्छ। मोक्षलाई दुःख विनाशको अवस्था मानिन्छ। पूर्वीय दर्शनहरूले मोक्षको परिचय दिनुका साथै मोक्ष प्राप्तिका निमित्त प्रयत्नशील रहेको पाइन्छ। दर्शनको मूल उद्देश्य नै मोक्ष हो। चार्वाक बाहेक अन्य सबै दर्शनहरूले मोक्षलाई जीवनको चरम लक्ष्य मानेका छन्। पूर्वीय दर्शनका धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चार पुरुषार्थहरूमध्ये प्रायः पूर्वीय दर्शनहरूले मोक्षलाई नै चरम पुरुषार्थ मानेका छन्।

सांसारिक दुःखबाट छुटकारा पाउनु नै मोक्ष हो। मोक्ष प्राप्त भएपछि पनि वस्तु जगत्मा कुनै परिवर्तन आउँदैन। केवल जगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन आउँछ। जगत सत्य हो भन्ने अज्ञान हट्छ र जगत आत्मा नै हो भन्ने ज्ञान हुन्छ। मोक्षको अवस्थामा आत्मा आफ्नो वास्तविक स्वरूपमा अवस्थित हुन्छ। आत्मा सत्त्वदानन्द स्वरूप हुनाले मुक्तिको अवस्था पनि आनन्दमय नै हुन्छ।

ईश्वर सम्बन्धी चिन्तन

पौरस्त्य दर्शन अन्तर्गत ईश्वर विषयक चर्चा परिचर्चाले महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ। पौरस्त्य दर्शन आस्तिक दर्शनका रूपमा परिचित षड्दर्शनहरू मध्ये साङ्ख्य दर्शनले ईश्वरको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरेको देखिन्छ भने अन्य दर्शनहरूले ईश्वरीय सत्तालाई फरक फरक दृष्टिकोणबाट स्वीकार गरेको देखिन्छ। यस क्रममा मिमांशा दर्शनले ईश्वरको अस्तित्वलाई एकदमै गौण रूपमा, वेदान्त दर्शनले पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट ईश्वरलाई असत्य मान्दै केवल व्यावहारिक दृष्टिकोणले मात्र सत्य ठानेको छ। न्याय र वैशेषिकदर्शनले ईश्वरलाई पूर्ण रूपमा सत्य मानेका छन्। भारत वर्षमा विकसित साङ्ख्य र योग दर्शन समानतन्त्री दर्शन हुन्। साङ्ख्य दर्शनले जड प्रकृति र पुरुष बिच सम्पर्क भएपछि सृष्टि प्रक्रिया घटित हुने विचार अघि सारेको छ तर योग दर्शनले यी दुवै विपरीत तत्त्व स्वतः एक अर्काको सम्पर्कमा आउन सक्दैनन् र प्रकृति र पुरुष बिच सम्पर्क गराउने काम ईश्वरले गर्छन् भन्ने मान्यता राख्छ। अतः यस दर्शनले सृष्टि प्रक्रियाका सवालमा प्रकृति र पुरुष बिचको योजक तत्त्व मात्र हो भन्दै ईश्वरीय सत्तालाई गौण रूपमा लिएको छ। न्याय दर्शनले

इन्द्रप्रसाद भट्टराई

ईश्वरीय सत्तालाई स्वीकार गरेको छ। यसले संसारको कर्ता नियन्ताको रूपमा ईश्वरलाई दिँदै अदृश्य तत्त्व अचेतन हुने भएकाले संसारको संचालनको लागि ईश्वरको नियुक्ति भएको हो भन्ने मत अधि सारिएको छ।

वन कवितामा प्रयुक्त पौरस्त्य दर्शन

वन कवितामा पूर्वीय दर्शनको प्रभाव व्यापक रूपमा भेटिन्छ, जसको यसरी चर्चा गर्न सकिन्छ :

वन कविताको विषय सन्दर्भ

लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाको वन कविता आठ ओटा श्लोकहरूमा संरचित फुटकर कविता हो। यस कवितामा वनलाई अन्धता र अविद्या ठानी मुक्ति मार्गको खोजीमा रहेको बताइएको छ। आफ्नो दुःख, पीडा र उल्झनको सुल्झनका निमित्त आफू निर्णयविहिन भएको कुरा कवितामा व्यक्त गरिएको छ। ससाना आशा बोकेर कवि यो भौतिक संसारमा रमाउन नसकेको बताउँदछन्। माया, प्रेम, लोभ, लालच, मोह आदिलाई कविले क्षणिक सुखानुभूति मान्दै दीर्घकालीन सन्तुष्टिको लागि आध्यात्मिक संसारमा रमन चाहन्छन्। जीवन समाप्त भएर जाने निश्चित छ तर यसको संचालक तत्त्व अदृश्य रहेको कुरा समेत उल्लेख गरिएको छ। कविले जीवनको क्षणिकतालाई मनन गर्दै त्यस समयमा आफूले अध्यात्म जीवनलाई चिन्न नसकेकोमा पश्चाताप गर्दछन्। जीवनलाई लोभ मोहले ग्रस्त बनाउने भए तापनि त्यसको तृष्णा नराखी जीवनलाई मोक्ष प्राप्तिको मार्गीतिर लैजान चाहनु नै कविताको मूल कथ्य हो। भौतिक सुख प्राप्तिको चाहनाले जीवनलाई कसरी बन्धनमा पार्दछ ? मनको क्रिया व्यापारका साथै ईश्वरीय चिन्तनलाई समेत यस कवितामा महत्त्वका साथ उठाइएको छ।

भौतिक संसारमा दुःखै, दुःख छ, भनी यस संसारलाई अनित्य वा नाशवान् सत्ताको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यस संसारमा जे जस्ता वस्तुहरू छन् ती सबैलाई नाशवान् भन्दै ब्रह्मको अस्तित्वलाई स्वीकार गरिएको छ। कविले अज्ञानतालाई बन्धन वा सांसारिक दुःखको मूल कारण मान्दछन्। अतः जीवनको भोगविलास, मोह, लालसा जे जति आए पनि त्यसले जीवनमा क्षणिक सुख निम्त्याए तापनि अन्तत्त्वगत्वा त्यसले दुःखमा नै लैजाने कवितामा अभिव्यञ्जित छ। परमसत्यको रूपमा जीवनमा मोक्ष प्राप्तिलाई नै लिइएको छ। मनुष्यको जीवन छोटो छ र अँध्यारो समाजमा धेरै सुधारको काम गर्नु बाँकी छ भन्ने कविलाई चिन्ता छ।

जीवन सम्बन्धी चिन्तन

प्रायः पौरस्त्य दर्शनहरूले जीवन भौतिक तत्त्वको संयोजन मात्रै हो र त्यो भौतिकता समाप्त भएर जानु जीवनको क्षणिकताको एउटा लक्षण हो भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन्। पौरस्त्य दर्शनको यस मान्यतामा हेर्दा जीवन अनित्य र क्षणिक छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ। यसरी वन कवितामा जीवनलाई क्षणिक र अनित्य मानिएको छ। यस जीवन क्षणिकतामा रहेको वास्तविकतालाई बुझेर सत्यतथ्य रहस्य बुझ्नका लागि सबै उत्प्रेरित हुनु पर्ने कुरालाई यस कवितामा सचेतताका साथ उठाइएको छ। टुटेफुटेका आशा बोकेर मान्छे दुःखी भइरहेको हुन्छ। उसलाई आफ्नो मनको पीडा वेदना पत्तो हुँदैन। जीवनको अन्तिम लक्ष्य वा आत्मबोध नभई जीवन खरानी बन्दछ।

जीवन क्षणिक भएकाले भौतिकताप्रति आकर्षण देखाउनु, सांसारिक सुखमा आफूलाई अल्मल्याउनु भनेको जीवनको वास्तविकता छोपिनु हो भन्ने मान्यतालाई पनि कविले अभिव्यक्त गरेका छन्। यस सन्दर्भमा कविले पौरस्त्य दर्शनको सापेक्षतामा मोहले जीवनलाई कसरी दुःखको सागरमा पुऱ्याउँदछ भन्ने विषयलाई समेत काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिने काम गरेका छन्। यस क्रममा मोहसम्बन्धी धारणाका विषयमा स्पष्ट हुन सकिन्छ। जीवन लोभ लालचमा परेर सुख प्राप्तिको मोहमा पर्नाले अनित्य जीवनको अर्थ समाप्त हुने धारणालाई कविले व्यक्त गरेका छन्, जसका साक्ष्य यस्तो छ :

लालसाले मोहनीको रूप गरी धारण । ...

मैले बोलेँ हुन्छ सबै यो भोले धुलो र खरानी ॥

माथिको पद्यांशमा मानिसको लोभ र मोहले जीवनलाई दुःखकर बनाउने हुँदा क्षणभरमै खरानी हुने यो देहको अस्तित्व नभएको भन्ने विषयलाई कविले पौरस्त्य दर्शनको मोह सम्बन्धी चिन्तनका सारभूत मान्यताका आधारमा प्रष्ट पार्ने प्रयत्न गरेका छन्। जीवनको क्षणिकतालाई प्रष्ट पार्ने कविले कुबेरले दौलत दिँदा नलिनु, कोही सुन्दरीले तिम्री रानी हुन्छ, भन्दा अस्वीकार गर्नु, यश प्राप्त गर्न इन्कार गर्नु, सेवा गरेवापत् मेवाको लोभ नराख्नु जस्ता दृष्टान्त कवितामा पेस गरेका छन्। समाप्त भएर जानु जीवनको प्रमुख अभिलक्षण हो। यस तथ्यलाई अनिवार्य रूपमा बुझ्नु पर्ने धारणा ध्वन्यात्मक रूपमा यहाँ अभिव्यञ्जित भएको छ। प्रायः पौरस्त्य दर्शनहरूको मोह, क्रोध, लोभ जस्ता मनोवृत्तिहरूलाई दृष्मनोवृत्तिको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। मोहले अशुभ कर्मतर्फ प्रवृत्त गराउँदछ, जसका कारण

वासनाको दुर्गम खाडलमा जीवन भासिन पुग्छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनको अभिव्यञ्जना समेत कवितामा पाइन्छ।

समग्रमा जीवन क्षणिक छ भन्ने बोध गराउँदै मोह र लालचले यस जीवनरूपी वनमा अन्धकार ल्याउने र मोक्ष प्राप्तिको मार्गमा अल्मलिएर अनि पीडित भई मोक्ष प्राप्तिको चिन्तनलाई प्रकटीकरण गर्नु यस पद्यका माध्यमबाट कविको प्रमुख अभिलक्ष्य रहेको देखिन्छ। यसका साथै कविले भौतिक जीवनका सुख र दुःखलाई क्षणिकताको सङ्केत गर्दै सत्त्वितानन्द प्राप्त गर्ने मार्गतर्फ उन्मुख हुन सबैलाई आग्रह गरेका छन्। यसका अतिरिक्त कविले जीवनलाई वनसँग तुलना गरी वनको घनघोरता, वनको फाडीमा मान्छे हराउँदा कस्तो हुन्छ, त्यस्तै जीवनको मार्गमा पनि आफू हराएर दुःखी भई निर्णय गर्न नसकेको बताएका छन् र जीवनको अन्धता र अज्ञानतालाई वनसँग तुलना गरी हेर्ने जुन प्रयत्न गरिएको छ, त्यो पौरस्त्य आस्तिक दर्शनको प्रभाव अनुरूप आएको देखिन्छ। जीवनलाई पाकेको खरानीसँग तुलना गरिएको छ।

समय अर्थात् जीवनकाल भन्नाले यहाँ देहलाई कविले पुष्टि गरेका छन्। चेतना तत्त्वको बासस्थानका रूपमा लिइने शरीरको माध्यमले नै विभिन्न सुख, दुःख आदिको अनुभूति गर्ने हुनाले शरीरको अपरिहार्यता र यस प्रतिको मोह बढेको पाइन्छ, तर यस मोहलाई कविले पहिचानसम्म त गर्ने कोसिस गरेका छन्। शरीरमा रहने विभिन्न इन्द्रियहरूले शरीरको माध्यमले नै विविध सुख, दुःख आदिको अनुभूत गर्ने हुनाले र ब्रह्म साक्षत्कारको निमित्त इन्द्रिय बाधक हुने हुँदा शरीरलाई पनि लक्ष्य प्राप्तिको बाधक मान्ने प्रचलन कतिपय पूर्वीय दर्शनहरूमा पाइन्छ। यसलाई पुष्टि गर्ने साक्ष्य यस प्रकार छ :

सहानुभूतिले सकरूप बोलिन् 'तब किन रून्छौ भाइ ?
मैले बोलें, 'समय छ छोटो सेवा गर्न मलाई।

माथिको पद्यांशले नै जीवनको क्षणिकतालाई प्रस्ट पारेको छ। जीवनको क्षणिकतालाई महसूस गरेका कवि मोक्ष प्राप्त मार्गतर्फ हिंड्न नसकेकोमा दुःखित छन्।

मोक्ष सम्बन्धी चिन्तन

मोक्षलाई दुःख विनाशको अवस्था मानिन्छ। चार्वाक बाहेकका सबै दर्शनहरूले मोक्षलाई जीवनको अन्तिम लक्ष्य मानेका पाइन्छन्। संसारका दुःखमयतालाई हृदयंगम गरी यसबाट सदाका निमित्त छुटकारा पाउन आत्यन्तिक दुःख निवृत्ति आवश्यक रहेको बुझी कविले यस कवितामा पनि

जीवनको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष प्राप्तिलाई नै मानेका छन्। मोक्ष प्राप्तिको मार्ग आफूले पहिचान गर्न नसकेको ठम्याउँदै कविले यसरी भनेका छन् :

आँसु खसाली रोइरहेथे जीवन वनको बीच ।
खोजी खोजी कतै नपाई मेरो मनको चीज ॥

माथिको पद्यांश जीवनको फल वा मोक्ष प्राप्त गर्न नसकी वनरूपी अन्धता र अज्ञानतामा आफू फँसेको कुरा कविले व्यक्त गरेका छन्। मोक्ष प्राप्त गर्न नसक्दाको पीडा कविता मार्फत् व्यक्त भएको छ। मोक्ष प्राप्त गर्न नसकेको कारण जीवनमा रुनु परेको कुरा उक्त साक्ष्यमा अभिव्यञ्जित भएको छ। आत्मालाई चिन्न नसक्दा पनि दुःखदायी जीवन व्यतित गर्नु परेको बताइएको छ। भौतिकताबाट वाक्क दिक्क बनेकाले सांसारिक प्रभाव र प्रलोभनमा नपरेर समाजमा उज्यालो फैल्याउनु र मनुष्यको सेवा गरी मोक्ष प्राप्तिको मार्गप्रशस्त गर्नु नै सर्वोत्तम आदर्श र मोक्ष प्राप्तिको मार्ग भनी देखाएका छन्।

बन्धन, अविद्या, लोभ आदिबाट मोक्ष प्राप्त हुँदैन। मोक्ष विद्या ज्ञानबाट प्राप्त हुन्छ। आत्मा अविद्याको कारणले कर्मको बन्धनमा रहेको हुन्छ, जुन बन्धनमा कवि परेको अनुभूत गरिरहेका छन्। जीवन फलीभूत नहुनु, दुःखपूर्ण हुनु आदिलाई उनले मोक्ष प्राप्तिको मार्ग पहिचान गर्न नसकी रहेको बताएका छन्। पूर्वीय दर्शनहरूले जीवनलाई दुःखको समुन्द्र मानेका छन् भने दुःखलाई कविले पहिचान गर्न र सुखप्राप्तिको मार्ग पत्ता लगाउन सकेका छैनन्। यसको साक्ष्य यस्तो छ :

टुटेफुटेका आशामाथि नयन दुःखका नीर
कहाँ कहाँको कता कताको मेरो मनको पीर

माथिको पद्यांशले नै मोक्ष प्राप्तिको मार्गलाई अभिव्यञ्जित गरेको पुष्टि हुन्छ। भिना मसिना आशा र भरोसा बोकेर दुःखको नजिक हामी रहन्छौं तर पीर परिहन्छ। त्यसको समाध्येय मार्ग भने कविले पहिचान गर्न नसकेको बताउँदछन्।

लोभ, लालच, मोह, माया, प्रेम आदि सबै क्षणिक तत्त्व हुन्। यिनले मानिसका इन्द्रियलाई उपद्रवतिर लम्काउँदछन्। पापकर्म गर्नुतर्फ उद्धत गराउँदछन्। मान्छेलाई बिगान र मोक्ष प्राप्तिको मार्गतर्फ अग्रसर हुन नदिन आकर्षक रूप धारणा गरी विभिन्न पक्षहरू लागिपरेका हुन्छन् । मिठो बोलेर दुःखका कारण सोध्ने अनि ललाइ फकाइ गर्ने प्रवृत्तिलाई समेत क्षणिक र दिग्भ्रमित गर्ने खेल ठानिएको

इन्द्रप्रसाद भट्टराई

छ। प्रेमलाई जगत्को कारण अर्थात् भ्रम खडा गरी सत्यलाई ढाकी असत्यको रूप प्रतिस्थापन गर्ने कारण मानिएको छ। यसको साक्ष्य यस प्रकार छ :

बोली गहना भलकाइ 'रून्छौ तिमी कुन कारण ?
विलासको यो महल मनोहर हुन्छु म तिम्री रानी
मैले बोले हुन्छ सबै यो भोलि धुलो र खरानी

जीवन पाकेको खरानी भएकाले फुट्न अगावै मोक्ष मार्गतर्फ लाग्न अभिप्रेरित गरिएको छ। भौतिक संसारको अस्तित्व छैन। संसार ईश्वरीय सत्तामा अडिएको छ। यो देह क्षणिक छ। जलेर खरानी हुने देहका निमित्त मरिमेट्नु बेकार छ। माया नै बन्धनको कारण हो। जबसम्म व्यक्तिमा मायाको प्रभाव रहिरहन्छ, त्यतिबेलासम्म उसले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई बिर्सिरहन्छ। न त उसले जगतको वास्तविकतालाई बुझ्न सक्छ, न त मोक्ष मार्गलाई नै पहिचान गर्न नै सक्दछ भन्ने कुरा उपर्युक्त पद्यांशबाट अभिव्यञ्जित भएको छ। अतः यो सांसारिक दुःखबाट जीवनलाई सदा सदाको निमित्त मुक्त गराउने लक्ष्य र त्यस लक्ष्यको उपयुक्त मार्गको खोजी गरिएको छ, जुन न्याय दर्शनसँग पनि सम्बन्धित देखिन्छ।

ईश्वर सम्बन्धी चिन्तन

मनुष्यले मुनष्यको समाजको सक्रियताका साथ सुधार गर्नु पर्दछ, भन्ने उनको भनाइ रहेको छ। हामी तपस्या साधनामा लीन हुन सक्यौं भने हामीभित्रको मानवतालाई चिन्न सक्छौं। हामीभित्रको मानवता भनेको ईश्वर हो। ईश्वरलाई चिनेपछि, हामीमा स्वतः सत्त्वदानन्द प्राप्त हुनेछ। यो भौतिकवादी संसारको दुःखमा पनि जीवनलाई फूलसरी फुलाउन सकिन्छ। शंका उपशंका लागे तापनि अन्तिम सत्य ईश्वर वा परमात्मा रहेकाले शंका नगर्न कवितामा भनिएको छ, जनु साक्ष्य यस प्रकार छ :

दुःखले बोल्थो काँडा बिङ्गला, मैले बोले 'फुल्ला फूल !'
शङ्का बोली फूल नफुल्ला ! मैले बोले स्वस्थ छ मूल ?

माथिको पद्यांशमा 'फुल्ला फूल' भन्ने पदावलीले ईश्वर हामीमा छ, जनु दुःखको निवारणपछि प्राप्त हुने कुरा अभिव्यञ्जित गर्दछ। काँडा भन्नाले दुःख हो र फूल भनेको ईश्वरीयता हो। दुःखै दुःखको भण्डारमा ईश्वरीयता प्राप्त हुन सक्नेमा शंका गर्नेप्रति कवि स्वस्थ छ मूल भन्दछन्। मूल शब्दलाई ईश्वर नै मानेका छन्। हाम्रो मूल नै ईश्वर हो भनेका छन्। ईश्वर भेदभावरहित छ। कसैलाई पाखा काखा गर्दैन। जसले निष्काम कर्म गर्दछ, त्यसमा ईश्वरको

बास अवश्य हुन्छ, भनी स्वस्थ छ मूल भनेका छन्।

कवितामा कविले ईश्वरलाई परमात्मा मानेका छन्। हामीभित्र पनि ईश्वर छ। सोही ईश्वरलाई हामीले चिन्नु पर्दछ। हामीमा लोभ, लालच, दुःख, मोह आदि वासनात्मक गुण भएकाले त्यसलाई चिनेर नहटाएसम्म हामीले ईश्वरीय अनुभव गर्न सक्दैनौं, भनिएको छ। जति अग्लो पहाड जत्रो कठिनाई भयो उति त्यसको विजयले स्वर्गको नजिकको शिखरमा पुऱ्याउँदछ। स्वच्छ हृदय ईश्वरको सिंहासन हो। निष्क्रिय ईश्वर पूजालाई कविले हेलाको दृष्टिले हेर्दछन्। यसको साक्ष्य यस्तो छ :

धर्म बोले, कुन मन्दिरमा पूजा गर्छौं ? आऊ
मैले बोले, वीरहरूको बलिदान भएको ठाउँ

माथिको पद्यांशमा प्रयुक्त 'वीर' शब्दले महापुरुष ईश्वरलाई इङ्गित गरिएको छ। जहाँ ईश्वरको बास छ, त्यही मन्दिरमा पूजा गर्नु पर्ने कविको आध्यात्मिक चिन्तन रहेको छ। आस्तिकताको नाममा अन्धभक्त हुन नहुने कविको भनाइ रहेको छ। उनी सच्चा ईश्वरको पूजा गर्न चाहन्छन्।

यसरी कवितामा ईश्वरीय चिन्तन पनि अभिव्यञ्जित भएको छ। ईश्वरीय सत्तालाई स्वीकार गरेर भौतिक संसारबाट वैराग्य भाव उत्पन्न भएपछि ईश्वरीय चिन्तनले विस्तारै विस्तार गर्ने चिन्तन कवितामा बताइएको छ। अन्तःस्करणको स्वतन्त्रतालाई कवितामा ईश्वरीय रूपमा प्रतिबिम्बित गराइएको छ।

भौतिकताको विरोध सम्बन्धी चिन्तन

वन कवितामा भौतिकताप्रतिको मोहका कारण मानव बन्धनग्रस्त बन्छ, भन्ने विचारलाई ध्वन्यात्मक रूपमा कविले अगाडि सारेका छन्। यहाँ भौतिकताप्रतिको आकर्षणका कारण वास्तविक संसारको पहिचान हुन नसक्ने मान्यतालाई दौलत यश, रूप, विलास आदि शब्दहरू राखी प्रस्तुत गरिएको छ। भौतिक सुखलाई तुच्छ ठानी हृदयको आनन्दलाई महत्ता दिइएको भाव कवितामा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

कुबेर बोले नोकरी लेऊ दिन्छु म दौलत अनगिन्ती।
मेरो सेवक हेर उज्याला सेज सुनौला भुल्छन् ती॥
मैले बोले धनका मालिक ? सम्फन्छु धनको मोल।
अन्तस्करणको स्वतन्त्रता यो तर छ आहा अनमोल॥

माथिको पद्यले भौतिक सुखसयलले आफूलाई लोभ्याउन खोजे पनि आफू नलोभिने र सत्यको पक्षमा सदा लागि

रहने कुरा कविले कवितामा प्रकट गरेका छन्। सत्यता नै ईश्वर प्राप्तिको अवस्था हो। ढाँटछलले अरूका आँखालाई छल्लन सकिएला तर सर्वदर्शी ईश्वरलाई छल्लन नसकिने हुँदा छलकपट गर्न नहुने कविले बताउँदछन्। अन्तःस्करणको स्वतन्त्रतालाई नै कविले अनमोल मानेका छन्। दौलतलाई तुच्छ ठानी भौतिक वस्तुलाई उनले क्षणिक सुखानुभूतिको चिनारी दिएका छन्। यसरी राग द्वेष, वासनाबाट नियन्त्रित भएर कार्य गर्न सांसारिक प्रवृत्ति बढेर जाने भएकाले त्यसबाट जीवोन्मुक्ति सम्भव नरहेको धारणा प्रायः पौरस्त्य आस्तिक दर्शनहरूको रहेको पाइन्छ।

दुनियाँको चल्ती बाटोमा चलेर कीर्ति कमाउनु भन्दा त अप्रसिद्ध रहेर भुत्रो लगाएर सत्यलाई नठगनु नै कवि आफ्नो आदर्श ठान्दछन्। यसको साक्ष्य यस प्रकार छ :

छाँककाँटमा मिलिकन आऊ परिचित गर्छु तिमीलाई ।
मैले बोलेँ चिथरा लाउँछु टेक्दछु सत्य म भाइ ॥

माथिको पद्यांशले सत्यको पक्षपोषण गरेको छ। अविद्याले दुःखलाई निम्त्याउँछ। वास्तविक ज्ञानको प्राप्तद्वारा मोक्ष सिद्धि न्याय दर्शनको उद्देश्य रहेको छ। यसैलाई उपर्युक्त कवितांशले पुष्टि गरेको छ। यस पद्यांशमा आफूले मोक्ष प्राप्तिको मार्ग पत्ता लगाएको बताएका छन्।

सत्यको बाटो हिड्नु भनेकै न्याय दर्शन अनुसार ज्ञान प्राप्त हुनु हो। कवि आफूलाई सांसारिक मोहजालमा फसाएर भौतिकवादी बन्न चाहँदैनन्। वीरको बलिदानको ठाउँमा गएर उनी जीवनको भेटीले ईश्वरको पूजा गर्न चाहन्छन्। योग दर्शनले चित्तवृत्ति विरोध वा मानसिक चपलताको नियन्त्रणको धारणालाई निकै महत्त्वका साथ उठाएको छ। जितेन्द्रिय भएर कार्य गर्नु पर्ने भन्ने विचार यस कवितामा पाउन सकिन्छ। सांसारिक प्रवृत्तताभन्दा पनि निवृत्ततातर्फ अभिप्रेरित हुँदा मात्रै वास्तविक सांसारको साक्षत्कार हुने विचार व्यक्त भएको छ। यस भौतिक जीवनबाट कैवल्यका निमित्त निवृत्तिमय मार्गतर्फ उसको यात्रा हुनु पर्ने तर त्यसो नभई मानिस सांसारिक क्रिया-प्रतिक्रियामा भूलिरहेको आशयलाई कविले कवितामा प्रस्तुत गरेको छन्।

निष्कर्ष

वन कविता लक्ष्मी प्रसाद देवकोटाद्वारा रचित पौरस्त्य दर्शनको आत्मान्तिक प्रयोग भएको कविता हो। यस कवितामार्फत् पनि देवकोटालाई आध्यात्मिक भन्ने आधार भेट्टाउन सकिन्छ। प्रस्तुत कविताको मुख्य उद्देश्य

जीवनको क्षणिकतालाई प्रस्तुत गर्नु रहेको छ। कवितामा वन शीर्षक राखेर क्षणिक जीवनको अन्धतालाई र अज्ञानतालाई प्रस्तुत गरिएको छ। जीवनलाई वनसँग तुलना गरी घनघोर वनमा यात्री अलमलमा परेभैं जीवनको सही मार्ग भेट्टाउन नसकी अलमलिएको भाव कवितामा व्यक्त भएको छ।

सांसारिक वस्तुमा कविको आशक्ति छैन। सांसारिक मोहजाल, भौतिक जगत्प्रतिको वितृष्णा उत्पन्न भएको छ। उनी यो वैराग्यबाट मुक्ति चाहन्छन्। मोक्ष प्राप्तिको मार्ग पहिल्याउन चाहन्छन्। जबसम्म सांसारिक सुखभोगले मनलाई प्रभावित पार्दछ तबसम्म इच्छा जागृत भइरहन्छ र निष्काम कर्म सम्भव हुँदैन भन्ने बुझेर कवि सांसारिक सुख, दुःख, राग, द्वेष, धनी, गरिब, मिठो र नमिठो आदि इन्द्रियजन्य अनुभवहरूबाट मनलाई टाढा राख्न चाहन्छन्।

पौरस्त्य दर्शनको सामान्य ज्ञानको लागि पनि बोधगम्य हुने प्रस्तुत कविता बोधगम्य नै छ। दर्शन र काव्यिक भाव समतुल्य भएर आएका छन्। कवितामा पौरस्त्य दर्शनका चिन्तलाई पुष्टि गर्न यथार्थ दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको छ। जसले कवितालाई जीवन्त बनाएको छ। समग्रमा अज्ञान र अविद्या प्राप्त जीवन मार्गविहिन र उद्देश्यविहिन हुने मुख्य विचारसँगै यस कवितामा भौतिक जगत्प्रतिको आशक्ति र ईश्वरीय चिन्तन सम्बन्धी चिन्तनको समेत प्रकटीकरण गरिएको छ। प्रत्येक हरफ पूर्वीय दर्शनसँग सम्बन्धित गरी रचना गरिएको छ। जीवनलाई मोक्ष प्राप्तिको मार्गतर्फ उत्प्रेरित गरिएको छ। यस कारण पौरस्त्य दर्शनको प्रभावको कोणबाट हेर्दा नेपाली कविता परम्परामा यो कविता विशिष्ट देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

गिरी, रामानन्द. जनकदर्शन. (अनु. रामहरि तिमल्सिना) भक्तपुर: जनकशिक्षा सामग्री केन्द्र, २०५५ ।

जोशी, ताराप्रसाद. आदर्श राघवको शास्त्रीय विवेचना. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०२७ ।

प्रभुपाद. श्रीमद्भागवद्गीता यथारूप, (अनु) नारायण प्रसाद अधिकारी, 'वादरायण' एन.डी : भक्ति वेदान्त बुक ट्रस्ट, सन् १९९७ ।

देवकोटा, लक्ष्मी प्रसाद. लक्ष्मी कविता संग्रह, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२३ ।